ОТЗЫВ НАУЧНОГО КОНСУЛЬТАНТА

на диссертацию докторанта юридического факультета Карагандинского национального исследовательского университета имени Е.А. Букетова, Ильясова Кайнара Толкуновича на тему «Конституционно-правовое регулирование свободы религиозного вероисповедания в Республике Казахстан», представленной на соискание степени доктора (PhD) по специальности «6D030100 – Юриспруденция»

1. Актуальность темы и ее новизна.

Тема диссертационного исследования, посвящённая конституционно-правовому регулированию свободы религиозного вероисповедания, является одной из наиболее актуальных, острых и многоплановых в современной юридической науке. Актуальность темы исследования усиливается под воздействием целого ряда сложных факторов как на национальном, так и на международном уровне. Казахстан является многоконфессиональным обществом: согласно данным последней переписи 2021 года, около 69,3 % населения относят себя к мусульманам, 17,2 % - к христианам; остальная часть составляет представителей других религий, а также людей, не относящих себя ни к одной религии. В стране на данный момент официально зарегистрировано более 3 800 религиозных объединений. Такая религиозная многообразность требует от государства особенно тщательного соблюдения тонкого конституционного баланса при обеспечении свободы религиозных убеждений.

С первых лет независимости Казахстан стремился к правовому закреплению свободы религиозных убеждений и формированию механизмов ее реализации. Принятый в 1992 году Закон «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях» признал свободу исповедовать религию и стал первым шагом в правовом регулировании деятельности религиозных объединений. Однако со временем, по мере изменения ситуации в стране и в мире, была заявлена необходимость ужесточения религиозного законодательства.

В середине 2000-х годов под лозунгами противодействия религиозному экстремизму и деструктивным течениям был подготовлен законопроект 2009 года, предполагающий ужесточение регулирования религиозной деятельности. Однако Конституционный Совет Казахстана признал данный законопроект не соответствующим Конституции. Несмотря на это, в 2011 году был принят новый Закон «О религиозной деятельности и религиозных объединениях», схожий по своей сути с ранее отклоненным проектом. По оценкам ряда экспертов, этот закон стал одним из наиболее строгих религиозных законов в пространстве ОБСЕ.

В соответствии с его требованиями все религиозные организации страны прошли повторную перерегистрацию, а незарегистрированная религиозная деятельность была запрещена; распространение религиозной литературы стало возможным только в специально отведенных местах, а для

осуществления миссионерской деятельности была введена обязанность регистрации (аккредитации). Помимо этого, предусмотрены такие механизмы, как проведение религиоведческой экспертизы, согласование с государственными органами назначений руководителей религиозных объединений, если они утверждаются иностранными центрами.

Все эти ограничения вызвали обеспокоенность международных правозащитных структур: директор Бюро по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ (БДИПЧ) отмечал, что новый закон может «излишне ограничить» религиозную свободу в Казахстане и стать шагом назад по отношению к ранее взятым обязательствам перед ОБСЕ. Государственный департамент США и другие организации критиковали законодательные положения за чрезмерное сужение прав религиозных объединений. Так, эксперты ОБСЕ/БДИПЧ в своем заключении по законопроекту 2009 года подчеркивали, что его положения негативно скажутся на правах верующих, но эти замечания были во многом проигнорированы при принятии закона 2011 года. Таким образом, наличие определенных противоречий между действующим законодательством и конституционными гарантиями выступает одним из аспектов исследуемой проблематики.

Тема исследования актуальна и в международном контексте. Казахстан является членом ООН, ОБСЕ, а также Организации исламского сотрудничества и других международных структур. Страна не раз выдвигала свою кандидатуру в Совет ООН по правам человека и известна инициативами по продвижению межрелигиозного диалога на глобальном уровне (съезды лидеров мировых и традиционных религий в Астане – яркое тому свидетельство). В такой ситуации внимание международного сообщества естественным образом обращено на состояние религиозной свободы внутри страны.

Полученные в ходе исследования результаты обладают следующими основными элементами научной новизны:

- Разработана концептуальная модель конституционно-правового регулирования свободы религиозных убеждений в Казахстане. Впервые в научной литературе предпринята системная характеристика модели правового регулирования отношений между государством и религией в Республике Казахстан. Установлено, что основу этой модели составляют принцип светскости, закрепленный в Конституции, признание свободы совести абсолютным правом и цель обеспечения межконфессионального согласия.

- В рамках модели в единстве рассмотрены нормативный уровень (Конституция, специальный закон и иные акты), институциональный уровень (взаимодействие государственных органов и религиозных объединений) и уровень правоприменения (судебная и административная практика), раскрыта их взаимосвязь. Такая концептуальная конструкция позволила теоретически систематизировать механизм обеспечения религиозной свободы в Казахстане.

- Впервые четко определены критерии конституционных ограничений свободы религиозных убеждений. На основе пункта 1 статьи 39 Конституции и пункта 3 статьи 18 МПГПП разработан комплекс критериев оценки правомерности ограничений в религиозной сфере.

2. Основные теоретические, методологические принципы, на которые опирается докторант в ходе исследования.

Автор использовал широкий арсенал общенаучных и частно-юридических методов: диалектический, сравнительно-правовой, формально-юридический, системно-структурный, логико-аналитический, а также методы правовой статистики и контент-анализа. В ходе исследования рассмотрены законодательство и государственная политика в религиозной сфере ряда стран (некоторые европейские государства, США, Россия, республики Центральной Азии и отдельные мусульманские страны). Например, проанализированы законы о религии Киргизии и Узбекистана, судебная практика США в контексте Первой поправки, а также ключевые принципы Европейского суда по правам человека по делам о свободе религии и совести. Это позволило выявить особенности и общие тенденции казахстанского законодательства. Диссертант опирается также на эмпирические методы, включая анализ статистики, анкетирование и экспертные оценки. Использована значительная нормативная база.

Информационную основу исследования составляют Конституция РК, Закон 2011 года «О религиозной деятельности и религиозных объединениях», также исследуются заключения Конституционного Совета Республики Казахстан 2002 и 2009 годов по вопросам религиозного законодательства, нормативные постановления Верховного Суда и другие документы. На международном уровне учитываются отдельные дела, рассмотренные Комитетом ООН по правам человека по жалобам против Казахстана (если таковые имели место), и соответствующие выводы Комитета, соотнесенные с национальной практикой.

Вместе с тем, нужно заметить, что в процессе исследования Ильясов Кайнар может демонстрировать глубокие знания избранной им проблемы и хорошие познания методики проведения изучений.

3. Научные результаты, достигнутые докторантом.

Научные результаты, полученные автором в ходе исследования, необходимо признать как реальное достижение в разработке поставленной им проблемы.

В ходе исследования диссертантом:

Предложена авторская модель конституционно-правового обеспечения свободы религиозных убеждений в Республике Казахстан. Эта модель базируется на принципе светского государства, в котором сочетаются принципы разграничения и сотрудничества государства и религиозных организаций.

В рамках модели свобода религиозных убеждений рассматривается как абсолютное право личности (статья 22 и пункт 3 статьи 39 Конституции), а ее внешние проявления могут быть ограничены только законом и лишь при

наличии исключительных обстоятельств. Автор квалифицирует действующий в Казахстане режим религиозной свободы как «защитно-светскую модель», при которой государство гарантирует внутреннюю свободу убеждений, но регулирует религиозное пространство посредством ограничений, введенных в целях общественного порядка и безопасности.

Сформулированы конституционные критерии и измерители допустимых ограничений свободы религиозных убеждений. В работе обосновывается, что любое ограничение религиозной деятельности должно соответствовать пункту 1 статьи 39 Конституции и международным правовым стандартам.

Автор выделяет четыре основных критерия:

а) ограничение вводится исключительно законом;

б) цель ограничения является конституционно легитимной (государственная безопасность, общественный порядок, здоровье, нравственность, защита прав других лиц);

в) ограничение необходимо в демократическом обществе (принцип необходимости и неотложности);

г) мера является соразмерной поставленной цели (принцип пропорциональности).

Применение этих критериев позволило установить чрезмерный характер некоторых действующих норм (например, требование 50 граждан для создания местного религиозного объединения, обязательная регистрация миссионеров и др.).

Соответственно, выносится на защиту тезис о том, что нормы, ограничивающие свободу религиозных убеждений и не соответствующие указанным критериям, подлежат изменению или отмене. Данное положение направлено на приведение национального законодательства в соответствие с международными стандартами.

Сформирована научно обоснованная позиция о необходимости пересмотра отдельных норм Закона 2011 года «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». На защиту выносится тезис о несоответствии нынешней редакции ряда положений Закона требованиям статьи 22 и пункта 3 статьи 39 Конституции, а также Общему комментарию № 22 Комитета ООН по правам человека.

К таким положениям относятся: обязательная перерегистрация всех религиозных объединений, ограничение распространения религиозной литературы только специально отведенными местами, требование согласия родителей на участие несовершеннолетних в религиозных мероприятиях в его нынешней формулировке.

Обосновывается необходимость смягчения этих норм, в частности разрешения распространения религиозной литературы в обычных общественных местах (с согласия получателя), пересмотра формулировок о согласии родителей в контексте семейного права, а также облегчения регистрационных требований. Автор исходит из того, что подобная реформа

позволит привести законодательство в большее соответствие с принципами равноправия и свободы совести, провозглашенными в Конституции.

Предложены новые правовые критерии совершенствования института регистрации религиозных объединений. На основе анализа практики выявлены недостатки действующего порядка (чрезмерная бюрократизация, жесткие требования к отдельным конфессиям и др.) и выдвинуто положение о необходимости закрепления принципов ясности, нейтральности и обеспечительного характера регистрационных процедур.

Предлагается:

– законодательно закрепить исчерпывающий перечень оснований для отказа в регистрации, вместо размытых формулировок;

– сократить сроки рассмотрения заявлений;

– внедрить принцип «единого окна»;

– рассмотреть возможность признания за незарегистрированными религиозными группами минимум ограниченной правосубъектности (упрощенная регистрация или уведомительный порядок).

Показано, что такие реформы соответствуют обязательствам Казахстана перед ОБСЕ, согласно документам которой регистрация не должна становиться преградой для реализации свободы религии.

Сформулировано правовое толкование соотношения светскости и религиозности. В диссертации предложено авторское понимание казахстанской модели «светского государства» и вынесен на защиту тезис о том, что светскость в Казахстане не означает вытеснения религии из общественной жизни, а предполагает нейтральность государства по отношению к религиозным вопросам и равные возможности для всех конфессий.

Автор делает вывод, что конституционно закрепленные в статье 1 светский характер государства и в статье 22 свобода совести взаимно дополняют друг друга и в своей совокупности служат основой межконфессионального согласия. Следовательно, принцип светскости выступает институциональной гарантией свободы религиозных убеждений.

При этом государство, не признавая никакую религию государственной, вместе с тем признает позитивную роль религии в духовной жизни общества и формирует средства ее правового регулирования, опираясь на демократические принципы. Такой подход позволяет переосмыслить светскость в Казахстане не как жесткую догму, а как динамический принцип, посредством права обеспечивающий согласование интересов верующих, неверующих и государства.

Предложено конкретизировать правовые рамки применения законодательства о противодействии религиозному экстремизму. На защиту выносится тезис о необходимости четко отграничивать борьбу с экстремизмом от неправомерного ограничения свободы религиозных убеждений.

Автор предлагает:

- дать законодательное определение понятию «религиозный экстремизм» и не отождествлять его автоматически с терроризмом;

- ввести критерии, позволяющие ясно разграничивать мирное выражение религиозных убеждений и действия, сопряженные с призывами к насилию;

- уточнить, что меры против экстремизма должны применяться только к действиям, содержащим явные и безусловные признаки насилия или призыва к нему.

Такой подход соответствует рекомендациям ООН, согласно которым антитеррористические меры должны сочетаться с уважением основных прав человека. Предлагаемые изменения впервые формулируются применительно к законодательству Казахстана и направлены на предотвращение произвольного ограничения религиозных прав под предлогом борьбы с экстремизмом.

Указанные шесть ключевых положений являются наиболее значимыми результатами диссертационного исследования, каждое из которых обосновано теоретически и подтверждено анализом практики. Их защита призвана внести вклад в дальнейшее развитие конституционно-правового регулирования свободы религиозных убеждений в Казахстане.

Структурное и содержательное целосность диссертации.

Диссертация выполнена на кафедре конституционного и международного права в Карагандинском национальном исследовательском университете имени Е.А. Букетова, обсуждена и рекомендована к защите. Работа логично структурирована, включает: введение, три главы, заключение, список источников. Каждая глава последовательно раскрывает этапы анализа – от теоретико-правового осмысления проблемы и анализа казахстанского законодательства до сравнительно-правового обзора и выработки прикладных предложений.

Изложение отличается логической стройностью, научной последовательностью и стилевой выдержанностью.

4. Обоснование основных выводов.

В результате обобщения и анализа зарубежного и отечественного законодательства, исследования научной литературы у докторанта сформулированы и обоснованы достоверные научные заключения, выводы и предложения. По теме диссертационной работы опубликовано 10 статей, в том числе 4 статьи в журналах, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МНВО РК, 1 статья в журнале, входящем в базу данных Scopus, 1 статья на международных конференциях за рубежом, 4 статьи в материалах международной конференции в Республике Казахстан.

5. Личный вклад докторанта по изучаемой теме.

Автор проявил самостоятельность в постановке научной проблемы, выборе методологии и интерпретации результатов. Он не ограничился теоретическим анализом, а провёл эмпирическое обоснование своих выводов, включая статистику, анализ международных обязательств Казахстана в религиозной сфере и сравнительную правовую экспертизу.

Особо следует отметить умение автора критически осмысливать и адаптировать зарубежные модели правового регулирования к условиям Казахстана. Ряд выводов и предложений автора имеют оригинальный характер и могут быть оценены как научное достижение в области конституционного права.

6. Научная позиция докторанта.

Научная позиция докторанта заключается в комплексном, системном и критически обоснованном подходе к конституционно-правовому регулированию свободы религиозных убеждений в Республике Казахстан. Исходя из выявленных элементов научной новизны, докторант исходит из того, что действующая модель отношений государства и религиозных объединений в Казахстане требует углублённого теоретико-правового осмысления, сопоставления с международными стандартами, а также последующей нормативной и правоприменительной корректировки.

В основе позиции докторанта лежит утверждение о необходимости концептуальной модели регулирования свободы религиозных убеждений, включающей нормативный, институциональный и правоприменительный уровни. Автор показывает, что именно их системная взаимосвязь обеспечивает целостный механизм реализации принципа светскости, признания свободы совести и поддержания межконфессионального согласия. Докторант выдвигает тезис о том, что без научно выверенной и внутренне согласованной модели государственно-конфессиональных отношений невозможно обеспечить полноценную реализацию религиозной свободы.

Ключевой составляющей научной позиции выступает разработка критериев конституционной допустимости ограничений свободы религиозных убеждений. Докторант аргументирует, что любое ограничение в религиозной сфере может считаться правомерным лишь при строгом соблюдении принципов законности, легитимности целей, необходимости в демократическом обществе и пропорциональности. На основе данных критериев формулируется критическая оценка действующего законодательства, выявляются нормы, содержащие избыточную регламентацию, и обосновываются пути их пересмотра. Тем самым докторант занимает позицию умеренного правового реформизма, направленного на гармонизацию национальных норм с международными обязательствами Казахстана.

Научная позиция также выражается в стремлении докторанта к устранению неопределённости правовых понятий, связанных с предотвращением религиозного экстремизма и радикализма. Автор утверждает, что произвольное толкование таких категорий, как «деструктивные религиозные течения», создаёт риски нарушения базовых прав человека. Поэтому докторант предлагает провести уточнение и нормативное закрепление терминологии, обеспечивая правовую определённость и предсказуемость применения закона. При этом подчёркивается необходимость перехода от преимущественно карательной политики к превентивным, образовательным и ресоциализационным мерам,

что отражает современную гуманистическую парадигму обеспечения безопасности.

Значимым элементом позиции докторанта является разработка новой классификации религиозных субъектов, действующих в Казахстане, с выделением четырёх категорий и уточнением их правового статуса. Автор показывает, что существующее законодательство не охватывает реального разнообразия организационных форм религиозных объединений, что ведёт к пробелам правового регулирования. Предложенная классификация выступает не только инструментом правовой систематизации, но и фундаментом для совершенствования законодательства.

В завершение научная позиция докторанта проявляется в разработке критериев оценки эффективности государственной политики в сфере религиозной свободы. Докторант исходит из необходимости научного мониторинга состояния религиозной сферы, что позволяет выявлять как достижения, так и проблемные зоны, а также формировать рекомендации по оптимизации государственного воздействия.

В целом научная позиция докторанта представляет собой всесторонний, теоретически обоснованный и реформаторские направленный взгляд на конституционно-правовое обеспечение свободы религиозных убеждений в Республике Казахстан. Эта позиция сочетает системность, критичность и научную аргументацию, отражая стремление к формированию сбалансированной и соответствующей международным стандартам модели государственно-конфессиональных отношений.

7. **Оценка методической базы, соответствие цели и плана диссертационной работы ее содержанию.**

Методологическую базу диссертационного исследования по теме «Конституционно-правовое регулирование свободы религиозного вероисповедания в Республике Казахстан» составляет совокупность общих принципов научного познания и специальных методов юридической науки. В работе использован широкий спектр научных методов, обеспечивающих всестороннее изучение предмета исследования.

Прежде всего, применены диалектический метод познания правовых явлений, сравнительно-правовой анализ национального и международного законодательства, формально-юридический метод для изучения нормативных актов, а также системный и функциональный подходы и т.д. Все перечисленные методы применялись во взаимосвязи, дополняя друг друга. Для обеспечения научной объективности, всесторонности и доказательности был реализован принцип методологического плюрализма.

Так, при толковании законодательства сочетались герменевтический метод и правовой позитивизм, а при оценке правоприменения – структурно-функциональный подход и метод анализа судебной практики. Выбор конкретного метода всегда определялся задачей исследования: для теоретических вопросов преобладали философско-доктринальные подходы, для разработки практических рекомендаций – сравнительно-правовые и аналитические методы.

Такая комбинация методологических средств обеспечила глубину и точность научного анализа в диссертационной работе.

Целью исследования является комплексный научный анализ современного состояния конституционно-правового регулирования свободы религиозных убеждений в Республике Казахстан и разработка конкретных предложений и выводов, направленных на его совершенствование.

Структура и содержание диссертации полностью соответствуют заявленной цели и задачам исследования. Каждый раздел логически связан с предыдущим и последующим, что позволяет обеспечить системность и внутреннюю согласованность научного текста. Анализ теоретических основ, обзор законодательства, эмпирические данные и сформулированные выводы органично встроены в общую исследовательскую конструкцию, обеспечивая целостность научного подхода.

Таким образом, методическая база исследования является адекватной поставленным целям и задачам, а структура и содержание работы обеспечивают полноту и обоснованность научных выводов.

Характеристика общего уровня диссертационной работы.

Исходя из вышеизложенного, диссертационная работа Ильясова Кайнара Толкуновича на тему «Конституционно-правовое регулирование свободы религиозного вероисповедания в Республике Казахстан», является оригинальным, актуальным и теоретически обоснованным научным исследованием. Работа соответствует требованиям, предъявляемым к диссертациям на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности «6D030100 – Юриспруденция».

Результаты исследования имеют высокую теоретическую и практическую значимость. Диссертация может быть рекомендована к публичной защите.

Зарубежный научный консультант:
профессор Юридической академии
Генеральной Прокуратуры
Кыргызской Республики,
д.ю.н., профессор Рысмендеев Б.Дж.

КАДРЛАР БӨЛҮМҮ / ОТДЕЛ КАДРОВ

Подпись заверяю
Зав. отделом
Дайрабаева

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті Заң факультетінің докторанты Ильясов Кайнар Толкуновичтің «6D030100 – Құқықтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынған «Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық реттелуі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына шет елдік кеңеесшінің

ПІКІРІ

1. Зерттеу тақырыбының өзектілігі және оның жаңалығы

Діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуге арналған диссертациялық зерттеу тақырыбы қазіргі заманғы заң ғылымындағы аса өзекті, өткір әрі көпқырлы мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі ұлттық және халықаралық деңгейлердегі бірқатар күрделі факторлардың ықпалымен одан әрі арта түсуде. Қазақстан көпконфессиялы қоғам болып табылады: 2021 жылғы соңғы халық санағының деректеріне сәйкес, халықтың шамамен 69,3 %-ы өзін мұсылман, 17,2 %-ы христиан дінін ұстанушы ретінде көрсеткен; қалған бөлігін басқа діндердің өкілдері, сондай-ақ өзін ешбір дінге жатқызбайтын адамдар құрайды. Қазіргі уақытта елде 3800-ден астам діни бірлестік ресми тіркелген. Мұндай діни әртүрлілік мемлекеттен діни наным-сенімдер бостандығын қамтамасыз ету кезінде конституциялық тепе-теңдікті аса мұқият сақтауды талап етеді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Қазақстан діни сенім бостандығын құқықтық тұрғыдан бекітуге және оны іске асыру тетіктерін қалыптастыруға ұмтылып келеді. 1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң дінді ұстану бостандығын мойындап, діни бірлестіктер қызметін құқықтық реттеудің алғашқы қадамы болды. Алайда уақыт өте келе елдегі және әлемдегі жағдайдың өзгеруіне байланысты діни заңнаманы қатаңдату қажеттілігі туралы мәселе көтерілді.

2000-жылдардың ортасында діни экстремизмге және деструктивті ағымдарға қарсы іс-қимыл жасау мақсатымен діни қызметті реттеуді күшейтуді көздейтін 2009 жылғы заң жобасы әзірленді. Алайда Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі аталған заң жобасын Конституцияға сәйкес келмейді деп таныды. Соған қарамастан, 2011 жылы мәні жағынан бұрын қабылданбаған заң жобасына ұқсас жаңа «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылданды. Бірқатар сарапшылардың бағалауынша, бұл заң ЕҚЫҰ кеңістігіндегі діни мәселелерді реттейтін неғұрлым қатаң заңдардың біріне айналды.

Оның талаптарына сәйкес, елдегі барлық діни ұйымдар қайта тіркеуден өтті, ал тіркелмеген діни қызметке тыйым салынды; діни әдебиетті тарату тек арнайы белгіленген орындарда ғана мүмкін болды, ал миссионерлік қызметті жүзеге асыру үшін тіркелу (аккредиттелу) міндеті енгізілді. Бұдан бөлек, дінитану сараптамасын жүргізу, егер діни бірлестіктердің басшылары шетелдік діни орталықтар тарапынан бекітілетін болса, оларды тағайындауды мемлекеттік органдармен келісу сияқты тетіктер көзделді.

Аталған шектеулер халықаралық құқық қорғау құрылымдарының алаңдаушылығын туғызды: ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросының (ДИАҚБ) директоры жаңа заң Қазақстандағы діни бостандықты «шамадан тыс шектеуі» және Қазақстанның ЕҚЫҰ алдындағы бұрын қабылдаған міндеттемелеріне қатысты кері қадам болуы мүмкін екенін атап өтті. АҚШ Мемлекеттік департаменті және басқа да ұйымдар заңның жекелеген ережелерін діни бірлестіктердің құқықтарын шамадан тыс тарылтқаны үшін сынға алды. Мәселен, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ сарапшылары 2009 жылғы заң жобасына қатысты қорытындысында оның ережелері діндар адамдардың құқықтарына теріс әсер ететінін атап көрсеткен, алайда бұл ескертулер 2011 жылғы заңды қабылдау кезінде көп жағдайда ескерілмеді. Осылайша, қолданыстағы заңнама мен конституциялық кепілдіктер арасында белгілі бір қайшылықтардың болуы зерттеліп отырған проблематиканың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Зерттеу тақырыбы халықаралық контексте де өзекті. Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының, ЕҚЫҰ-ның, сондай-ақ Ислам ынтымақтастығы ұйымының және басқа да халықаралық құрылымдардың мүшесі болып табылады. Қазақстан бірнеше рет БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесіне кандидатурасын ұсынды және жаһандық деңгейде дінаралық диалогты ілгерілету жөніндегі бастамаларымен танымал (Астанада өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съездері соның айқын дәлелі). Осындай жағдайда халықаралық қоғамдастықтың назары ел ішіндегі діни сенім бостандығының жай-күйіне заңды түрде бағытталады.

Зерттеу барысында алынған нәтижелердің негізгі ғылыми жаңалық элементтері мыналар болып табылады:

– Қазақстандағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеудің тұжырымдамалық моделі әзірленді. Ғылыми әдебиетте алғаш рет Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен дін арасындағы қатынастарды құқықтық реттеу моделіне жүйелі сипаттама беруге талпыныс жасалды. Аталған модельдің негізін Конституцияда бекітілген зайырлылық қағидаты, ар-ождан бостандығын абсолютті құқық ретінде тану және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету мақсаты құрайтыны анықталды.

– Модель шеңберінде нормативтік деңгей (Конституция, арнайы заң және өзге де актілер), институционалдық деңгей (мемлекеттік органдар мен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылы) және құқық қолдану деңгейі (сот және әкімшілік практика) біртұтастықта қарастырылып, олардың өзара байланысы ашылды. Мұндай тұжырымдамалық құрылым Қазақстандағы діни сенім бостандығын қамтамасыз ету тетігін теориялық тұрғыдан жүйелеуге мүмкіндік берді.

– Діни сенім бостандығына қойылатын конституциялық шектеулердің өлшемшарттары алғаш рет нақты айқындалды. Конституцияның 39-бабының 1-тармағы және Адамның азаматтық және саяси құқықтары туралы халықаралық пактінің 18-бабының 3-тармағы негізінде діни саладағы шектеулердің заңдылығын бағалау өлшемшарттарының кешені әзірленді.

2. Докторант зерттеу барысында басшылыққа алған негізгі теориялық және әдіснамалық қағидаттар

Автор жалпы ғылыми және арнайы заң ғылымына тән әдістердің кең ауқымын пайдаланған: диалектикалық, салыстырмалы-құқықтық, формальды-заңдық, жүйелік-құрылымдық, логикалық-талдамалық әдістер, сондай-ақ құқықтық статистика және контент-талдау әдістері. Зерттеу барысында бірқатар елдердің діни саладағы заңнамасы мен мемлекеттік саясаты қарастырылған (жекелеген Еуропа мемлекеттері, АҚШ, Ресей, Орталық Азия республикалары және кейбір мұсылман елдері). Атап айтқанда, Қырғызстан мен Өзбекстанның дін туралы заңдары, АҚШ-тағы Бірінші түзетуге байланысты сот практикасы, сондай-ақ Еуропалық адам құқықтары сотының дін және ар-ождан бостандығына қатысты істер бойынша қалыптастырған негізгі қағидаттары талданған. Бұл Қазақстан заңнамасының ерекшеліктері мен жалпы үрдістерін анықтауға мүмкіндік берді. Докторант эмпирикалық әдістерге, оның ішінде статистикалық деректерді талдауға, сауалнама жүргізуге және сараптамалық бағалауға да сүйенеді. Елеулі нормативтік база пайдаланылған.

Зерттеудің ақпараттық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, 2011 жылғы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы құрайды, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2002 және 2009 жылдардағы діни заңнама мәселелеріне қатысты қорытындылары, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары және басқа да құжаттар зерттелген. Халықаралық деңгейде БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті Қазақстанға қарсы шағымдар бойынша қараған жекелеген істер (егер мұндай істер орын алған болса) және Комитеттің тиісті қорытындылары ескеріліп, олар ұлттық практикамен салыстырылған.

Сонымен бірге, зерттеу барысында Ильясов Кайнардың зерттеліп отырған мәселе бойынша терең білімі мен зерттеу әдістемесін меңгергенін атап өткен жөн.

3. Докторант қол жеткізген ғылыми нәтижелер

Автордың зерттеу барысында алған ғылыми нәтижелері қойылған мәселені әзірлеу саласындағы нақты ғылыми жетістік ретінде бағалануға тиіс.

Зерттеу барысында диссертант:

Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық қамтамасыз етудің авторлық моделін ұсынған. Бұл модель мемлекет пен діни ұйымдардың аражігін ажырату және өзара ынтымақтастық қағидаттары ұштасатын зайырлы мемлекет қағидатына негізделген.

Модель шеңберінде діни сенім бостандығы тұлғаның абсолютті құқығы ретінде (Конституцияның 25-бабы және 41-бабының 3-тармағы) қарастырылады, ал оның сыртқы көріністері тек заң негізінде және айрықша жағдайлар болған кезде ғана шектелуі мүмкін. Автор Қазақстандағы діни сенім бостандығының қолданыстағы режимін «қорғаушылық-зайырлы модель» ретінде сипаттайды, мұнда мемлекет наным-сенімнің ішкі еркіндігіне кепілдік бере отырып, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті

қамтамасыз ету мақсатында енгізілген шектеулер арқылы діни кеңістікті реттейді.

Діни сенім бостандығына қойылатын жол берілетін шектеулердің конституциялық өлшемшарттары мен индикаторлары тұжырымдалған. Жұмыста діни қызметке қойылатын кез келген шектеу Конституцияның 41-бабының 1-тармағына және халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес келуге тиіс екендігі негізделеді.

Автор төрт негізгі өлшемшартты бөліп көрсетеді:

а) шектеу тек заң негізінде енгізілуге тиіс;

б) шектеудің мақсаты конституциялық тұрғыдан заңды болуы тиіс (мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық, имандылық, басқа адамдардың құқықтарын қорғау);

в) шектеу демократиялық қоғамда қажетті болуы тиіс (қажеттілік және шұғылдық қағидаты);

г) қолданылатын шара қойылған мақсатқа мөлшерлес болуы тиіс (пропорционалдық қағидаты).

Осы өлшемшарттарды қолдану қолданыстағы кейбір нормалардың шамадан тыс сипатта екенін анықтауға мүмкіндік берді (мысалы, жергілікті діни бірлестік құру үшін 50 азаматтың болуы туралы талап, миссионерлерді міндетті тіркеу және т.б.).

Осыған байланысты аталған өлшемшарттарға сәйкес келмейтін, діни сенім бостандығын шектейтін нормалар өзгертілуге немесе күшін жоюға жататыны туралы тезис қорғауға ұсынылады. Бұл ереже ұлттық заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкес келтіруге бағытталған.

2011 жылғы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның жекелеген нормаларын қайта қарау қажеттігі туралы ғылыми негізделген ұстаным қалыптастырылған. Қорғауға Заңның бірқатар ережелерінің Конституцияның 25-бабы мен 41-бабының 3-тармағының талаптарына, сондай-ақ БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің №22 Жалпы түсіндірмесіне сәйкес келмейтіні туралы тезис ұсынылады.

Мұндай ережелерге барлық діни бірлестіктерді міндетті түрде қайта тіркеу, діни әдебиетті таратуды тек арнайы белгіленген орындармен шектеу, кәмелетке толмағандардың діни іс-шараларға қатысуына ата-анасының келісімін алу туралы талаптың қазіргі редакциясы жатады.

Аталған нормаларды жұмсарту қажеттігі, атап айтқанда діни әдебиетті қарапайым қоғамдық орындарда (алушының келісімімен) таратуға рұқсат беру, ата-ананың келісіміне қатысты нормалардың тұжырымдарын отбасы құқығы тұрғысынан қайта қарау, сондай-ақ тіркеу талаптарын жеңілдету қажеттігі негізделген. Автор мұндай реформалар Конституцияда жарияланған теңдік және ар-ождан бостандығы қағидаттарына заңнаманы барынша сәйкес келтіруге мүмкіндік береді деп есептейді.

Діни бірлестіктерді тіркеу институтын жетілдірудің жаңа құқықтық өлшемшарттары ұсынылған. Практиканы талдау негізінде қолданыстағы тәртіптің кемшіліктері (шамадан тыс бюрократияландыру, жекелеген конфессияларға қойылатын қатаң талаптар және т.б.) анықталып, тіркеу

рәсімдерінде айқындық, бейтараптық және қамтамасыз етушілік қағидаттарын бекіту қажеттігі туралы тұжырым ұсынылған.

Мыналар ұсынылады:

– бұлыңғыр тұжырымдардың орнына тіркеуден бас тарту негіздерінің толық әрі түпкілікті тізбесін заңнамалық тұрғыдан бекіту;

– өтініштерді қарау мерзімдерін қысқарту;

– «бір терезе» қағидатын енгізу;

– тіркелмеген діни топтардың кемінде шектеулі құқықтық субъектілігін тану мүмкіндігін қарастыру (жеңілдетілген тіркеу немесе хабарламалық тәртіп).

Мұндай реформалардың Қазақстанның ЕҚЫҰ алдындағы міндеттемелеріне сәйкес келетіні көрсетілген, өйткені ЕҚЫҰ құжаттарына сәйкес тіркеу діни сенім бостандығын іске асыруға кедергі болмауға тиіс.

Зайырлылық пен дінилік арақатынасына құқықтық түсіндірме берілген. Диссертацияда қазақстандық «зайырлы мемлекет» моделінің авторлық түсінігі ұсынылып, зайырлылық Қазақстанда дінді қоғамдық өмірден ығыстыруды білдірмейді, керісінше мемлекеттің діни мәселелерге қатысты бейтараптығын және барлық конфессиялар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуді көздейді деген тезис қорғауға шығарылған.

Автор Конституцияның 1-бабында бекітілген мемлекеттің зайырлы сипаты мен 25-бабында бекітілген ар-ождан бостандығының өзара толықтыратынын және олардың жиынтығында конфессияаралық келісімнің негізін құрайтынын тұжырымдайды. Осыған сәйкес зайырлылық қағидаты діни сенім бостандығының институционалдық кепілі ретінде қарастырылады.

Бұл ретте мемлекет ешбір дінді мемлекеттік дін ретінде мойындамай отырып, сонымен бірге діннің қоғамның рухани өміріндегі оң рөлін мойындайды және оның құқықтық реттелу тетіктерін демократиялық қағидаттарға сүйене отырып қалыптастырады. Мұндай тәсіл Қазақстандағы зайырлылықты қатаң догма ретінде емес, құқық арқылы діндарлардың, дінді ұстанбайтын адамдардың және мемлекеттің мүдделерін үйлестіруді қамтамасыз ететін серпінді қағидат ретінде қайта пайымдауға мүмкіндік береді.

Діни экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы заңнаманы қолданудың құқықтық шеңберін нақтылау ұсынылған. Қорғауға экстремизмге қарсы күресті діни сенім бостандығын заңсыз шектеуден нақты ажырату қажеттігі туралы тезис ұсынылады.

Автор:

– «діни экстремизм» ұғымына заңнамалық анықтама беруді және оны терроризммен автоматты түрде теңестірмеуді;

– бейбіт сипаттағы діни наным-сенімдерді білдіру мен зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты әрекеттерді нақты ажыратуға мүмкіндік беретін өлшемшарттарды енгізуді;

– экстремизмге қарсы шаралардың тек зорлық-зомбылықтың немесе оған шақырудың айқын әрі сөзсіз белгілері бар әрекеттерге қатысты қолданылуын нақтылауды ұсынады.

Мұндай тәсіл БҰҰ ұсынымдарына сәйкес келеді, оған сәйкес терроризмге қарсы шаралар адамның негізгі құқықтарын құрметтеумен ұштасуға тиіс. Ұсынылып отырған өзгерістер Қазақстан заңнамасына қатысты алғаш рет тұжырымдалып, қауіпсіздікті қамтамасыз ету сылтауымен діни құқықтарды негізсіз шектеуге жол бермеуге бағытталған.

Жоғарыда көрсетілген алты негізгі ереже диссертациялық зерттеудің ең маңызды нәтижелері болып табылады, олардың әрқайсысы теориялық тұрғыдан негізделіп, практиканы талдау арқылы расталған. Оларды қорғау Қазақстандағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуді одан әрі дамытуға үлес қосуға бағытталған.

Диссертацияның құрылымдық және мазмұндық тұтастығы

Диссертация Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті заң факультетінің конституциялық және халықаралық құқық кафедрасында орындалған, талқыланып, қорғауға ұсынылған. Жұмыс логикалық тұрғыдан құрылымдалған және кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады. Әрбір тарау талдаудың дәйекті кезеңдерін – мәселені теориялық-құқықтық тұрғыдан пайымдаудан және Қазақстан заңнамасын талдаудан бастап, салыстырмалы-құқықтық шолу мен қолданбалы ұсыныстар әзірлеуге дейінгі кезеңдерді бірізді түрде ашады.

Баяндау логикалық жүйелілігімен, ғылыми дәйектілігімен және стильдік тұтастығымен ерекшеленеді.

4. Негізгі қорытындылардың негізділігі

Отандық және шетелдік заңнаманы қорыту мен талдау, ғылыми әдебиеттерді зерделеу нәтижесінде докторант диссертациялық зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми тұрғыдан негізделген әрі дәйекті тұжырымдар, қорытындылар мен ұсыныстар қалыптастырған.

Диссертациялық жұмыс тақырыбы бойынша барлығы 10 ғылыми мақала жарияланған, оның ішінде 4 мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдарда, 1 мақала Scopus дерекқорына кіретін журналда, 1 мақала шетелде өткен халықаралық конференция материалдарында, 4 мақала Қазақстан Республикасында өткен халықаралық конференция материалдарында жарияланған.

5. Докторанттың зерттеліп отырған тақырыптағы жеке үлесі

Автор ғылыми проблеманы дербес қоюда, зерттеу әдіснамасын таңдауда және алынған нәтижелерді түсіндіруде дербестік танытқан. Ол теориялық талдаумен шектелмей, өз тұжырымдарын эмпирикалық тұрғыдан негіздеген, оның ішінде статистикалық деректерді, Қазақстанның діни саладағы халықаралық міндеттемелерін және салыстырмалы-құқықтық сараптаманы талдаған.

Автордың шетелдік құқықтық реттеу модельдерін сыни тұрғыдан пайымдап, оларды Қазақстан жағдайына бейімдей білу қабілетін ерекше атап өту қажет. Автордың бірқатар тұжырымдары мен ұсыныстары өзіндік

сипатқа ие және конституциялық құқық саласындағы ғылыми жетістік ретінде бағалануы мүмкін.

6. Докторанттың ғылыми ұстанымы

Докторанттың ғылыми ұстанымы Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуге кешенді, жүйелі және сыни тұрғыдан негізделген көзқарасынан көрінеді. Ғылыми жаңалықтың анықталған элементтеріне сүйене отырып, докторант Қазақстандағы мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қатынастардың қолданыстағы моделін терең теориялық-құқықтық тұрғыдан пайымдау, оны халықаралық стандарттармен салыстыру, сондай-ақ кейіннен нормативтік және құқық қолдану тұрғысынан түзету қажет деп есептейді.

Докторанттың ұстанымының негізінде нормативтік, институционалдық және құқық қолдану деңгейлерін қамтитын діни сенім бостандығын реттеудің тұжырымдамалық моделінің қажеттігі туралы тұжырым жатыр. Автор дәл осы деңгейлердің жүйелік өзара байланысы зайырлылық қағидатын іске асырудың, ар-ождан бостандығын танудың және конфессияаралық келісімді қамтамасыз етудің тұтас тетігін қалыптастыратынын көрсетеді. Докторант ғылыми тұрғыдан негізделген және ішкі жағынан үйлесімді мемлекет пен діни конфессиялар арасындағы қатынастар моделі қалыптастырылмайынша, діни сенім бостандығын толыққанды іске асыру мүмкін емес деген тезисті алға тартады.

Ғылыми ұстанымның негізгі құрамдас бөлігі діни сенім бостандығына қойылатын шектеулердің конституциялық тұрғыдан жол берілетіндігін бағалау өлшемшарттарын әзірлеу болып табылады. Докторант діни саладағы кез келген шектеу заңдылық, мақсаттың легитимділігі, демократиялық қоғамдағы қажеттілік және пропорционалдық қағидаттары қатаң сақталған жағдайда ғана құқықтық деп танылуы мүмкін екенін негіздейді. Осы өлшемшарттар негізінде қолданыстағы заңнамаға сыни баға беріліп, шамадан тыс регламенттеуді қамтитын нормалар анықталады және оларды қайта қарау жолдары негізделеді. Осы арқылы докторант Қазақстанның ұлттық нормаларын халықаралық міндеттемелерімен үйлестіруге бағытталған қалыпты құқықтық реформизм ұстанымын қалыптастырады.

Ғылыми ұстаным сонымен қатар діни экстремизм мен радикализмнің алдын алуға байланысты құқықтық ұғымдардың айқын еместігін жоюға бағытталған. Автор «деструктивті діни ағымдар» сияқты санаттарды еркін түсіндіру адамның негізгі құқықтарының бұзылу тәуекелдерін туындататынын атап көрсетеді. Осыған байланысты докторант құқықтық айқындық пен заңды қолданудың болжамдылығын қамтамасыз ете отырып, терминологияны нақтылау және оны нормативтік тұрғыдан бекіту қажеттігін ұсынады. Бұл ретте қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізінен жазалауға бағытталған саясатынан превентивтік, ағартушылық және ресоциализациялау шараларына көшу қажеттігі атап көрсетіледі, бұл негізгі құқықтарды қамтамасыз етудің қазіргі заманғы гуманистік парадигмасын көрсетеді.

Докторанттың ғылыми ұстанымының маңызды элементі Қазақстанда қызмет ететін діни субъектілердің жаңа жіктемесін әзірлеуі болып табылады.

Бұл жіктемеде төрт санат бөлініп, олардың құқықтық мәртебесі нақтыланады. Автор қолданыстағы заңнаманың діни бірлестіктердің ұйымдық нысандарының нақты әртүрлілігін толық қамтымайтынын, бұл құқықтық реттеуде олқылықтарға әкелетінін көрсетеді. Ұсынылған жіктеу тек құқықтық жүйелеу құралы ғана емес, сонымен бірге заңнаманы жетілдірудің негізі ретінде көрініс табады.

Ғылыми ұстанымның қорытынды құрамдас бөлігі докторанттың діни сенім бостандығы саласындағы мемлекеттік саясаттың тиімділігін бағалау өлшемшарттарын әзірлеуінен көрінеді. Докторант діни саладағы ахуалды ғылыми тұрғыдан мониторингтеу қажеттігін негіздейді, бұл қол жеткізілген нәтижелерді де, проблемалық бағыттарды да анықтауға, сондай-ақ мемлекеттік ықпал етуді оңтайландыру жөнінде ұсынымдар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, докторанттың ғылыми ұстанымы Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық қамтамасыз етуге бағытталған жан-жақты, теориялық тұрғыдан негізделген және реформаторлық сипаттағы көзқарасты білдіреді. Бұл ұстаным жүйелілік, сындарлылық және ғылыми негізділік қағидаттарын ұштастыра отырып, мемлекет пен діни конфессиялар арасындағы қатынастардың теңгерімді және халықаралық стандарттарға сәйкес келетін моделін қалыптастыруға ұмтылысты көрсетеді.

7. Әдіснамалық базаны бағалау, оның диссертациялық зерттеудің мақсаты мен жоспарына және мазмұнына сәйкестігі

«Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеу» тақырыбындағы диссертациялық зерттеудің әдіснамалық базасын ғылыми танымның жалпы қағидаттары мен заң ғылымына тән арнайы әдістердің жиынтығы құрайды. Жұмыста зерттеу нысанын жан-жақты зерделеуді қамтамасыз ететін ғылыми әдістердің кең ауқымы пайдаланылған.

Ең алдымен, құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі, ұлттық және халықаралық заңнаманы салыстырмалы-құқықтық талдау, нормативтік құқықтық актілерді зерттеудің формальды-заңдық әдісі, сондай-ақ жүйелік және функционалдық тәсілдер және т.б. қолданылған. Аталған әдістердің барлығы өзара байланыста, бірін-бірі толықтыра отырып пайдаланылған. Ғылыми объективтілікті, жан-жақтылықты және дәлелділікті қамтамасыз ету мақсатында әдіснамалық плюрализм қағидаты іске асырылған.

Мәселен, заңнаманы түсіндіру кезінде герменевтикалық әдіс пен құқықтық позитивизм ұштасып қолданылған, ал құқық қолдану практикасын бағалау кезінде құрылымдық-функционалдық тәсіл мен сот практикасын талдау әдісі пайдаланылған. Белгілі бір әдісті таңдау әрдайым зерттеу міндетіне байланысты айқындалған: теориялық мәселелерді зерттеу барысында философиялық-доктриналық тәсілдер басым болса, практикалық ұсынымдар әзірлеу кезінде салыстырмалы-құқықтық және талдамалық әдістер басымдыққа ие болған.

Әдіснамалық құралдардың осындай үйлесімі диссертациялық жұмыста ғылыми талдаудың тереңдігі мен дәлдігін қамтамасыз еткен.

Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеудің қазіргі жай-күйін кешенді ғылыми талдау және оны жетілдіруге бағытталған нақты ұсыныстар мен тұжырымдар әзірлеу болып табылады.

Диссертацияның құрылымы мен мазмұны қойылған мақсат пен міндеттерге толық сәйкес келеді. Әрбір бөлім алдыңғы және кейінгі бөлімдермен логикалық тұрғыдан байланысты, бұл ғылыми мәтіннің жүйелілігі мен ішкі үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Теориялық негіздерді талдау, заңнаманы шолу, эмпирикалық деректер және тұжырымдалған қорытындылар зерттеудің жалпы құрылымына органикалық түрде енгізіліп, ғылыми тәсілдің тұтастығын қамтамасыз етеді.

Осылайша, зерттеудің әдіснамалық базасы қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келеді, ал жұмыстың құрылымы мен мазмұны ғылыми тұжырымдардың толықтығы мен негізділігін қамтамасыз етеді.

Диссертациялық жұмыстың жалпы деңгейіне сипаттама

Жоғарыда баяндалғандарды негізге ала отырып, Ильясов Кайнар Толкуновичтің «Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық реттелуі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысы өзекті, өзіндік сипаты бар және теориялық тұрғыдан негізделген ғылыми зерттеу болып табылады деп қорытынды жасауға болады.

Жұмыс «6D030100 – Құқықтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылатын диссертациялық жұмыстарға қойылатын талаптарға сәйкес келеді.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық және практикалық маңызы жоғары. Диссертациялық жұмысты көпшілік алдында қорғауға ұсынуға болады.

Шетелдік ғылыми кеңесші: /қолы қойылған/ /мөр қойылған /
Қырғыз Республикасы Бас прокуратурасының
Заң академиясы Заң пәндері кафедрасының
профессоры, з.ғ.д., **Б.Дж. Рысмендеев**